

Αδιάγνωστος άγιος. Τοιχογραφία από την εκκλησία της Αγίας Σολομονής
κοντά στην Κώμη του Γιαλού. 9ος αι. Αφαιρέθηκε μεταξύ 1978 και 1980.
Βρέθηκε στην κατοχή του Aydin Dikmen στο Μόναχο.
(Οι αριθμοί κάτω από τις εικόνες οφείλονται
στην αρίθμηση του Aydin Dikmen).

Η βυζαντινή και μεταβυζαντινή τέχνη στην Κύπρο

Αθανάσιος Παπαγεωργίου

Πρώην Διευθυντής του Τμήματος Αρχαιοτήτων Κύπρου

Σταυρός από επάργυρο σίδηρο. 12ος αι.

7138

Κύνος. Λεπτομέρεια από το ψηφιδωτό δάπεδο της βασιλικής των Σόλων.

Χρυσό δακτυλίδι με παράσταση του Ευαγγελισμού.
Πρώτοι χριστιανικοί χρόνοι.

Ο χριστιανισμός κηρύχθηκε πολύ νωρίς στην Κύπρο, από ελληνιστές Ιουδαίους, αμέσως μετά το λιθοβολισμό του Στεφάνου. Η οργάνωση όμως της χριστιανικής Εκκλησίας οφείλεται στους αποστόλους Παύλο και Βαρνάβα, που την επισκέφθηκαν το 45 μ.Χ. και προσείλκυσαν μάλιστα και τον πρώτο επίσημο Ρωμαίο, τον ανθύπατο Σέργιο Παύλο. Το έργο όμως της συστηματικής οργάνωσης της Εκκλησίας ανέλαβε ο Βαρνάβας, που κατήγετο από την Κύπρο. Ο Βαρνάβας επισκέφθηκε ξανά την Κύπρο και στη Σαλαμίνα υπέστη μαρτυρικό θάνατο. Τίποτε όμως δεν είναι γνωστό για την Εκκλησία της Κύπρου κατά τους τρεις πρώτους χριστιανικούς αιώνες· μοναδικά χριστιανικά υπολείμματα από την εποχή αυτή είναι δύο κρυπτοχριστιανικές επιτύμβιες στήλες και η σαρκοφάγος του αγίου Ρηγίνου, που χρονολογούνται στο 2ο ή 3ο αιώνα.

Τον 4ο όμως αιώνα η Εκκλησία παρουσιάζεται οργανωμένη. Στην Α' Οικουμενική Σύνοδο πήραν μέρος τρεις επίσκοποι, τα πρακτικά της Συνόδου της Σαρδικής υπέγραψαν δεκατρείς επίσκοποι, ενώ στα τέλη του 4ου αιώνα ο Θεόφιλος Αλεξανδρείας αναφέρει τα ονόματα δεκαπέντε επισκόπων. Παρά την οργάνωση της Εκκλησίας, η χριστιανική τέχνη στην Κύπρο εμφανίστηκε κάπως καθυστερημένα, σε σχέση με τις άλλες χώρες της περιοχής. Η καθυστέρηση αυτή οφείλεται στους μεγάλους σεισμούς του 332, του 342 και του 365, ή ορθότερα του 370, καθώς και στις μεγάλες περιόδους ανομβρίας του 4ου αιώνα.

Μετά την οικονομική ανάκαμψη στα τέλη του 4ου αιώνα άρχισαν να κτίζονται μεγάλων

διαστάσεων βασιλικές στις πόλεις που είχαν καταστραφεί από τους σεισμούς. Έτσι στη Σαλαμίνα, που μετονομάστηκε Κωνσταντία προς τιμήν του αυτοκράτορα Κωνσταντίου, που την ξανάκτισε μετά τους σεισμούς του 332 και του 342, ο άγιος Επιφάνιος άρχισε να κτίζει μια μεγάλων διαστάσεων βασιλική, που αρχικά είχε επτά κλίτη. Η βασιλική δεν έχει ανασκαφεί πλήρως. Ανασκάφηκε μόνο ο κυρίως ναός και ο νάρθηκας, οι μακροί διάδρομοι που ξεκινούν από το νάρθηκα και συνεχίζουν σε όλο το μήκος του βόρειου και του νότιου τοίχου της βασιλικής και το βαπτιστήριο, που βρίσκεται στα ανατολικά της βασιλικής. Η βασιλική αυτή συμπληρώθηκε μετά το θάνατο του αγίου Επιφανίου (†403) από το διάδοχό του Σαββίνο.

Μια άλλη μεγάλη βασιλική, του τέλους του 4ου αιώνα, επίσης επτάκλιτη αρχικά, είναι η βασιλική που ανασκάφηκε γύρω από την εκκλησία της Αγίας Κυριακής στην Πάφο. Έχει αποκαλυφθεί ο κυρίως ναός, ο νάρθηκας, το τετράστωο αίθριο και μεγάλο μέρος του επισκοπείου. Δεν έχει όμως ανασκαφεί ακόμη το βαπτιστήριο.

Στα τέλη του 4ου αιώνα ανάγεται και η μικρή τρίκλιτη βασιλική που ανασκάφηκε μέσα και έξω από το βόρειο τοίχο του ναού του Αγίου Σπυριδωνος στην Τρεμετουσιά. Σύμφωνα με την επιγραφή που βρέθηκε στο ψηφιδωτό δάπεδο, την κατασκευή του δαπέδου διέταξε ο άγιος Σπυρίδων, που φαίνεται ότι εμφανίστηκε σε όνειρο του ψηφοθέτη, αφού όπως αναφέρει η επιγραφή ο άγιος μετείχε της μνήμης των Αγίων Επισκόπων, στους οποίους ήταν αφιερωμένη η βασιλική.

Αποψη από τα δυτικά της βασιλικής
στο χωριό Αγία Τριάς Γιαλούσας. 5ος αι. μ.Χ.

Δίσκος ασήμενος από τη Λάμπουσα. Εικονίζονται
οι Γάμοι του Δαβίδ. Αρχές 7ου αι. μ.Χ.

Πολύ μεγάλες και σημαντικές βασιλικές έχουν ανασκαφεί στους Σόλους (τρίκλιτη με τετράστω αίθριο, αλλά χωρίς νάρθηκα) και γύρω από το καθολικό της μονής της Αχειροποιήτου στη Λάμπουσα (πεντάκλιτη).

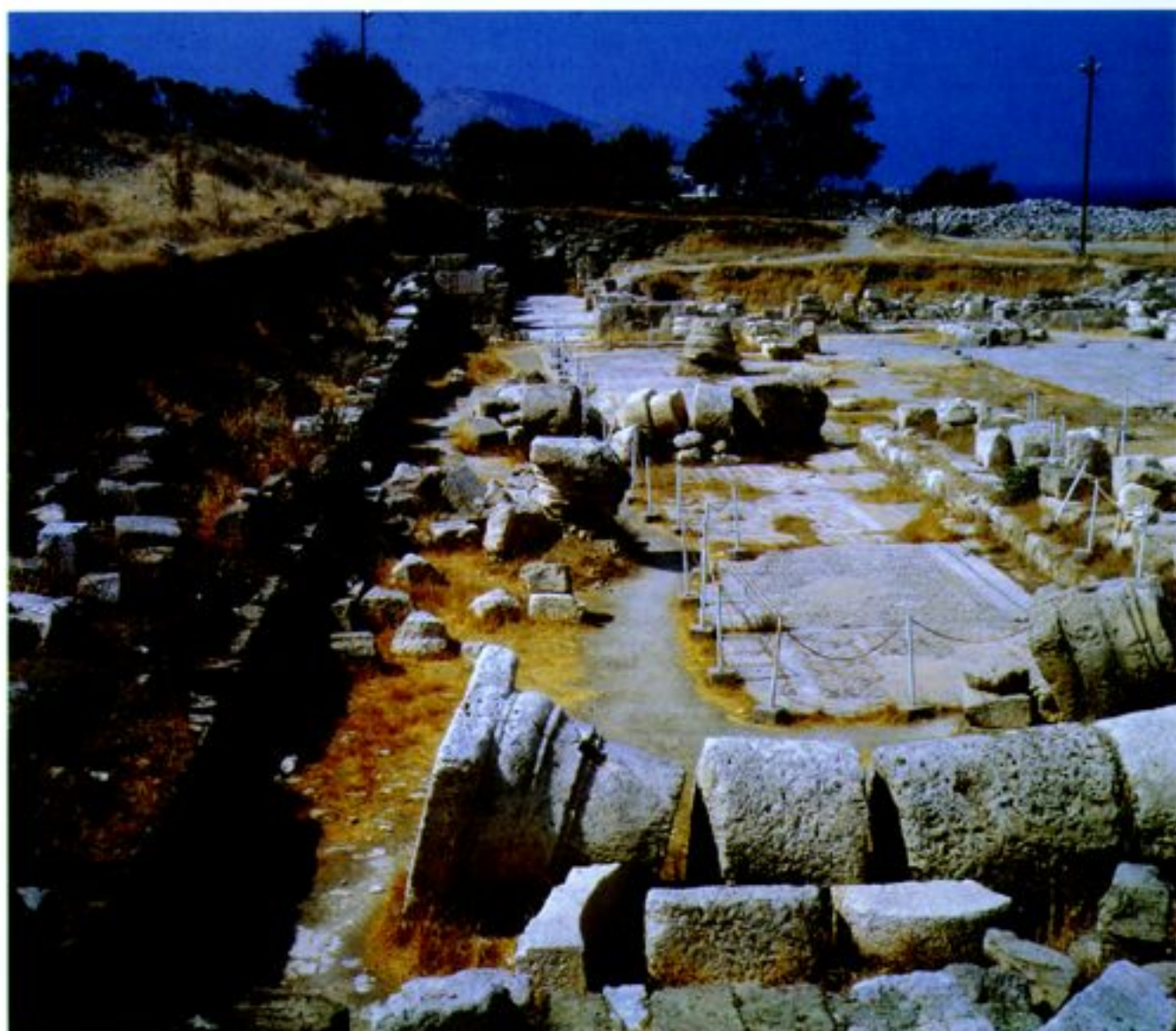
Εξαιρετικής σημασίας βασιλική είναι η βασιλική της Καμπανόπετρας που ανασκάφηκε στη Σαλαμίνα. Είναι τρίκλιτη, με νάρθηκα και τετράστω αίθριο και μια μεγάλη περιστύλη αυλή στα δυτικά. Στα ανατολικά της ανασκάφηκε αίθριο, το οποίο επικοινωνούσε με το νάρθηκα μέσω μακρών διαδρόμων κατά μήκος του βόρειου και του νότιου τοίχου. Στο μέσον της ανατολικής στοάς του ανατολικού αιθρίου της βασιλικής υπήρχε μαρτύριον. Έτσι η βασιλική αυτή θυμίζει κάπως την κωνσταντινεία βασιλική της Αναστάσεως στα Ιεροσόλυμα.

Οι άλλες βασιλικές που ανασκάφηκαν, ο καθεδρικός ναός του Κουρίου και δύο μικρότερες, έξω από τα τείχη της πόλης αυτής, οι βασιλικές που ανασκάφηκαν στην Αμαθούντα, στην Πάφο, στην άγνωστη πόλη στο ακρωτήριο Δρέπανο, στην Αγία Τριάδα της Γιαλούσας και στον Άγιο Φύωνα του Ριζοκαρπάσου είναι τρίκλιτες και μικρότερων διαστάσεων. Όλες οι βασιλικές ήταν ξυλόστεγες. Τα δάπεδά τους καλύπτονταν με ψηφιδωτά και αργότερα, τον 6ο αιώνα, με μεγάλες μαρμαρίνες πλάκες (βασιλικές Αγίου Επιφανίου και Καμπανόπετρας στη Σαλαμίνα) ή μαρμαροθετήματα (καθεδρικός ναός του Κουρίου, βασιλική Α' έξω από τα τείχη του Κουρίου, βασιλική Αγίου Φύωνος, Παναγίας Αφέντρικας κ.ά.). Οι αψίδες των βασιλικών και ίσως και άλλα μέρη τους ήταν διακοσμημένα με ψηφιδω-

Ο ναός του Αγίου Ευλαλίου στη Λάμπουσα. Μονόκλιτος με τροίλο. 16ος αι.
Χρησιμοποιείται από τους Τούρκους ως αποθήκη πυρομαχικών.

Η βασιλική στους Σόλους. Αποψη από τα ανατολικά.

Ο ημεφειπωμένος ναός του Αγίου Γεωργίου Αφέντρικας στο Ριζοκάρπασο.
Μονόκλιτος με τρούλο και δύο αφίδες. 10ος-11ος αι.

τά. Δυστυχώς, οι αραβικές επιδρομές του 7ου και του 8ου αιώνα, οι συχνοί σεισμοί αλλά και πυρκαγιές, όπως αναφέρει επιγραφή που βρέθηκε στο αίθριο της βασιλικής των Σόλων, τις κατέστρεψαν καθώς και το διάκοσμό τους. Εν τούτοις, στις αφίδες τριών ξυλόστεγων βασιλικών, που ενσωματώθηκαν σε μεσοβυζαντινούς ναούς διασώθηκαν εντοίχια ψηφιδωτά.

Στην αφίδα του ναού της Παναγίας της Κανακαριάς σώθηκε το μεγαλύτερο μέρος του διακόσμου της. Σε χρυσό βάθος και παραδεισιακό τοπίο εικονίζεται η Θεοτόκος, ένθρονη, βρεφοκρατούσα, μέσα σε φωτεινή δόξα, ανάμεσα στους αρχαγγέλους Μιχαήλ και Γαβριήλ. Μια πλατιά διακοσμητική ζώνη περιέκλειε, αρχικά, δεκατρία μετάλλια, με τις μορφές δώδεκα αποστόλων και του Χριστού ή το σταυρό. Στην αφίδα της εκκλησίας της Παναγίας Κυράς, κοντά στο χωριό Λιβάδι της Καρπασίας, εικονιζόταν σε χρυσό βάθος, στην αφίδα η Θεοτόκος όρθια δεομένη, χωρίς το Χριστό. Στην αφίδα της εκκλησίας της Παναγίας της Αγγελόκτιστης η Θεοτόκος εικονίζεται σε χρυσό βάθος, σε ένα προδρομικό τύπο της Παναγίας Οδηγήτριας, ανάμεσα στους αρχαγγέλους Μιχαήλ και Γαβριήλ. Τα ψηφιδωτά αυτά, παρά τις κάποιες επιδράσεις της Ανατολής, εκφράζουν την τέχνη της Κωνσταντινούπολης και συνεχίζουν την ελληνορω-μαϊκή παράδοση.

Από την περίοδο πριν από τις αραβικές

επιδρομές σώζεται ακόμη ένα μισοκατεστραμμένο ψηφιδωτό, που βρέθηκε στην κόγχη ενός παραρτήματος του καθεδρικού ναού του Κυρίου, και μία τοιχογραφία στο Αγίασμα του Νικοδήμου στη Σαλαμίνα.

Μετά τον 7ο αιώνα και σε όλη την περίοδο των αραβικών επιδρομών (7ος-10ος αι.) η αρχιτεκτονική των ναών της Κύπρου μεταβάλλεται ριζικά, αν και κατά το β' μισό του 7ου και τον 8ο αιώνα εξακολουθούν να επιδιορθώνονται οι ξυλόστεγες βασιλικές (ενδιάμεσες βασιλικές Κανακαριάς, Αγίου Σπυρίδωνος, Αγίου Ηρακλείδου). Από τον 8ο αιώνα κτίζονται καμαροσκεπάστες βασιλικές, των οποίων τα κλίτη χωρίζονται με κτιστούς πεσσούς που στηρίζουν τόξα. Τέτοιες είναι οι βασιλικές της Παναγίας και των Ασωμάτων στην Αφέντρικα Ριζοκαρπάσου, της Παναγίας Συκάς νοτιοδυτικά του Ριζοκαρπάσου και της Αγίας Βαρβάρας στα νότια της Κοροβίας.

Την ίδια περίοδο εισάγονται και άλλοι αρχιτεκτονικοί τύποι, όπως ο εγγεγραμμένος σταυροειδής με τρούλο (ναοί Αγίου Αντωνίου στα Κελλιά, Αγίου Προκοπίου στη Σύγκραση, Αγίου Φύλωνος στο Ριζοκάρπασο), οι ναοί με τρεις τρούλους όπως ο ναός που κτίστηκε στο διάδρομο που οδηγούσε από τον κυρίως ναό στο βαπτιστήριο της βασιλικής του Αγίου Επιφανίου στη Σαλαμίνα, ο ναός του Αγίου Λαζάρου στη Λάρνακα, ο ναός του Αγίου

Ασημένιος δίσκος από τη Λάμπουσα.
Ο Δαβίδ δέχεται τον απεσταλμένο του Σαμουήλ. Αρχές 7ου αι. μ.Χ.

Ριζοκάρπασο. Το αρχαίο λιμάνι. Στο βάθος δεξιά η εκκλησία του Αγίου Φύλωνος.
Πρώτοι χριστιανικοί χρόνοι.

Ασημένιος δίσκος από τη Λάμπουσα.
Ο Δαβίδ φονεύει άρκτο. Αρχές 7ου αι. μ.Χ.

Η ερειπωμένη βασιλική της Παναγίας Αφέντρικας στο Ριζοκάρπασο.

Βαρνάβα και τέλος ο πεντάτρουλος ναός της Αγίας Παρασκευής στη Γεροσκήπου. Την ίδια εποχή κτίζονται και μικρές καμαροσκέπαστες εκκλησίες, όπως της Αγίας Σολομονής κοντά στην Κώμη του Γιαλού.

Δυστυχώς ελάχιστα δείγματα ζωγραφικής διασώθηκαν από την εποχή αυτή: Ο μισοκατεστραμμένος διάκοσμος του ανατολικού τρούλου του κεντρικού κλίτους στην εκκλησία της Αγίας Παρασκευής στη Γεροσκήπου, τα υπολείμματα της τοιχογραφίας της Ανάληψης και ενός αγγέλου από τη λαξευτή εκκλησία της Αγίας Μαύρας της Χρυσοκάβας στην Κερύνεια και οι τοιχογραφίες του ναΐσκου της Αγίας Σολομονής κοντά στην Κώμη του Γιαλού. Οι περισσότερες από αυτές λεηλατήθηκαν από τους Τούρκους και τμήματα των τοιχογραφιών βρέθηκαν πρόσφατα στην κατοχή του Τούρκου Aydin Dikmen στο Μόναχο.

Το 965 η Κύπρος ενσωματώνεται στο βυζαντινό κράτος και από τα τέλη του 11ου αιώνα γίνεται υψίστης σημασίας στρατιωτική βάση, λόγω της απώλειας της Μικράς Ασίας, μετά την ήττα του αυτοκράτορα Ρωμανού Διογένη

στο Μαντζικέρτ (1071) και την προέλαση των Σελτζούκων Τούρκων μέχρι τις ακτές του Αιγαίου, καθώς και με την έναρξη των Σταυροφοριών. Οι αυτοκράτορες της δυναστείας των Κομνηνών οχύρωσαν τη νήσο και έστειλαν ως διοικητές πρόσωπα που συνδέονταν φιλικά μαζί τους ή μέλη της ίδιας της οικογένειάς τους. Οι διοικητές αυτοί έκτισαν ναούς ή μοναστήρια, που τα διακόσμησαν ζωγράφοι από την Κωνσταντινούπολη.

Στην αρχιτεκτονική, ιδιαίτερη διάδοση βρίσκουν οι τύποι του εγγεγραμμένου σταυροειδούς με τρούλο (ναός του Αγίου Φίλωνος και του Αγίου Συνεσίου στο Ριζοκάρπασο, του Αγίου Γεωργίου Χορτακιών στη Σωτήρα, της Παναγίας Αγγελόκτιστης στο Κίτι, της Αχειροποιήτου στη Λάμπουσα, του Αγίου Νικολάου της Στέγης, της Περγαμηνιώτισσας στην Ακανθού κ.ά.) και του μονόκλιτου με τρούλο (ναοί της Παναγίας στο Τρίκωμο, της Παναγίας της Χορτακιώτισσας στη Σωτήρα, της Παναγίας του Άρακος κ.ά.). Εισάγονται, στα τέλη του 11ου αιώνα, ο ναός σε σχήμα ελεύθερου σταυρού (ναοί της Παναγίας Κυ-

Ο Παντοκράτορας, η Δέση, η Ετοιμασία του Θρόνου, άγγελοι.
 Τοιχογραφίες στον τρούλο του ναού της Παναγίας στο Τρέκιο. Πρώτη δεκαετία 12ου αι.
 Επιδεικνύεται από τους Τούρκους ως παράδειγμα προστασίας των βυζαντινών ναών στα κατεχόμενα.

Ριζοκάρπασο. Η ερειπωμένη εκκλησία του Αγίου Φιλωνος και ερείπια της βασιλικής και του βαπτιστηρίου του 5ου αι.

Ο άγιος Ένδοξος. Τοιχογραφία στο ιερό βήμα της εκκλησίας του Αντιφωνητή. Τέλη 12ου αι.

Ο άγιος Συμεών ο Στυλίτης. Τοιχογραφία στο ιερό βήμα της εκκλησίας του Αντιφωνητή. Τέλη 12ου αι.

Ο άγιος Δανιήλ ο Στυλίτης. Τοιχογραφία στο ιερό βήμα της εκκλησίας του Αντιφωνητή. Τέλη 12ου αι.

718

Η Παναγία η Οδηγήτρια. Εικόνα από το ναό της Αγίας Ζώνης στην Αιμιόχωστο. 16ος αι. Βρέθηκε το 1997 στο Μόναχο, στην κατοχή του Aydın Dikmen. Σήμερα βρίσκεται στην Αστυνομία του Μονάχου.

7117

Η Βαίοφορος. Εικόνα από το ναό του Αγίου Λουκά στην Αιμιόχωστο. 18ος αι. Το 1997 βρέθηκε στην κατοχή του Aydın Dikmen. Σήμερα βρίσκεται στην Αστυνομία του Μονάχου.

ράς στο Λειβάδι, του Αγίου Γεωργίου Κοΐλης κ.ά.) και ο οκταγωνικός ναός (καθολικά μονής Χρυσοστόμου και Αντιφωνητή, ναός του Αγίου Ιλαρίωνος Κάστρου, ναός της Παναγίας στο Μαργί Κερύνειας). Τότε κτίζεται και ο μοναδικός εξαγωνικός ναός της Παναγίας Αιμινιώτισσας. Αν και ο οκταγωνικός ναός θεωρείται δημιούργημα της Κωνσταντινούπολης, εντούτοις στην τοιχοδομία δεν παρουσιάζεται σημαντική επίδραση της Πρωτεύουσας. Μόνο στο μικρό παρεκκλήσιο της Αγίας Τριάδος, του τύπου του μονόκλιτου με τρούλο, το προσαρτημένο στο οκταγωνικό καθολικό της μονής του Χρυσοστόμου στον Κουτσοβέντη, παρουσιάζεται κεραμοπλαστικός διάκοσμος, και εκεί περιορισμένος στον τρούλο. Στο παρεκκλήσιο αυτό γίνεται μεγάλη χρήση οπτοπλίνθων στην τοιχοδομία, και ο αριθμός των παραθύρων του τρούλου αυξάνεται σε δώδεκα. Κεραμοπλαστικός διάκοσμος υπάρχει και στον τρούλο του ναού του Αγίου Νικολάου της Στέγης.

Κτίζονται ακόμη καμαροσκέπαστοι ναοί μικρών διαστάσεων (ναοί της Παναγίας στην

Ασίνου, της Αγίας Μαρίνας στον Πύργο Γιαλούσας και του Αγίου Γεωργίου του Σακκά κοντά στη Γιαλούσα). Μόνο ένας πολύτρονλος ναός κτίζεται αυτή την εποχή και, πιο συγκεκριμένα, το 12ο αιώνα (ο ναός των Αγίων Βαρνάβα και Ιλαρίωνος στην Περιστερώνα Λευκωσίας).

Κοινό χαρακτηριστικό όλων των τύπων των ναών της μέσης βυζαντινής περιόδου είναι ότι αρχικά κτίστηκαν χωρίς νάρθηκα. Οι υφιστάμενοι νάρθηκες προστέθηκαν αργότερα, κατά τη διάρκεια του 12ου αιώνα.

Η ανέγερση ναών από βυζαντινούς διοικητές ή, ακόμη, και με τη βοήθεια των ίδιων των αυτοκρατόρων είχε ως συνέπεια τη μετάκληση από την Κωνσταντινούπολη γνωστών ζωγράφων για τη διακόσμησή τους. Οι ζωγράφοι αυτοί προσλαμβάνουν, ως βοηθούς, ντόπιους ζωγράφους, οι οποίοι βρίσκουν την ευκαιρία να τελειοποιήσουν την τέχνη τους και να ενημερωθούν για τη σύγχρονη εικονογραφία και τεχνοτροπία που επικρατεί στην πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας. Έτσι, στις αρχές του 12ου αιώνα, τόσο η μνημειακή ζωγραφική

719

Οι Άγιοι Πάντες. Εικόνα από το ναό της Αγίας Μαρίνας Κυθρέας. 18ος-19ος αι. Η εικόνα βρέθηκε το 1997 στην κατοχή του Aydin Dikmen. Σήμερα βρίσκεται στην Αστυνομία του Μονάχου.

(παρεκκλήσι της Αγίας Τριάδος στη μονή Χρυσοστόμου, καθολικό της μονής της Παναγίας της Αψινθιώτισσας, εκκλησία της Παναγίας Αφέντρικας στον Κουτσοβέντη, εκκλησία της Ασίνου, εκκλησία της Παναγίας στο Τρίκωμο κ.ά.) όσο και η ζωγραφική των φορητών εικόνων, αναπτύσσονται σημαντικά (εικόνες Ιωάννου του Προδρόμου από την Ασίνου, Παναγίας Γλυκοφιλούσας από τη Χρυσανθώτισσα).

Οι επιδρομές όμως των μέσων του 12ου αιώνα (των Renaud de Chatillon, του κόμη της Τρίπολης Raymond και του αιγυπτιακού στόλου) έφεραν την οικονομική εξαθλίωση και είχαν ως αποτέλεσμα την απουσία μνημείων, τοιχογραφιών και εικόνων που θα μπορούσαν να χρονολογηθούν στα χρόνια αυτά.

Η ακμή των αρχών του 12ου αιώνα παρατηρείται και στο τελευταίο τέταρτο του αιώνα. Τότε, ένας άλλος σημαντικός ζωγράφος, ο Θεόδωρος Αψευδής, ήλθε στην Κύπρο και ζωγράφισε την Εγκλείστρα του Αγίου Νεοφύτου το 1183 και πιθανότατα και την εκκλησία της Παναγίας του Άρακος το 1192. Ο ίδιος πι-

7115

Οι άγιοι Βαρθολομαίος και Σίμων. Εικόνα από το καθολικό της μονής Τοχνίου στις Μάνδρες Αμμοχώστου. 18ος αι. Το 1997 βρέθηκε στην κατοχή του Aydin Dikmen στο Μόναχο. Σήμερα βρίσκεται στην Αστυνομία του Μονάχου.

θανότατα ζωγράφισε και πέντε σημαντικές εικόνες που σώζονται μέχρι σήμερα: Χριστός ο Φιλάνθρωπος, Παναγία η Ελεούσα στην Εγκλείστρα, Χριστός και Παναγία η Αρακιώτισσα στην εκκλησία της Παναγίας του Άρακος και τα βημόθυρα στο ναό του Σταυρού στα Λεύκαρα. Από την τέχνη του Θεοδώρου Αψευδή είναι άμεσα επηρεασμένες και οι άλλες τοιχογραφίες του τέλους του 12ου αιώνα (των ναών του Αντιφωνητή, του Αγίου Φύλωνος Αγριδιών, της Αγίας Μαρίνας στον Πύργο Γιαλούσας κ.ά.). Έτσι εισήχθη στην Κύπρο η υστεροκομνήνεια ζωγραφική, που εξακολουθούσε να επιβιώνει για πολλά χρόνια μετά την κατάκτηση της Κύπρου από τους Φράγκους, το 1191, και την αποκοπή του νησιού από το Βυζάντιο.

Το 1191 η Κύπρος κατελήφθη από το Ριχάρδο Α', το βασιλιά της Αγγλίας, που την πούλησε πρώτα στους Ναΐτες ιππότες και αργότερα στον έκπτωτο βασιλιά της Ιερουσαλήμ Γκυ ντε Λουζινιάν. Έτσι, το 1192, δημιουργήθηκε το μεσαιωνικό βασίλειο της Κύπρου, το οποίο επέζησε μέχρι το 1489, οπότε τη διακυ-

Ο άγιος Γεώργιος. Τοιχογραφία στο ναό του Αγίου Φύλωνος Αγριδιών Ριζοκαρπάσου.

Ο άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος. Τοιχογραφία στο ναό του Αγίου Φύλωνος Αγριδιών Ριζοκαρπάσου.

Ο άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος. Τοιχογραφία στο ναό του Αγίου Φύλωνος Αγριδιών Ριζοκαρπάσου.

βέρνηση ανέλαβε η Βενετία. Η εγκαθίδρυση του φραγκικού βασιλείου της Κύπρου είχε σοβαρές συνέπειες στην εξέλιξη της βυζαντινής τέχνης. Η λατινική Εκκλησία εγκαταστάθηκε στην Κύπρο, ενώ η ορθόδοξη Εκκλησία στερήθηκε της παρουσίας της και βαθμιαία υποτάχθηκε, τουλάχιστον εξωτερικά, στον πάπα. Επιβλήθηκαν περιορισμοί στην ίδρυση μονών και στη στέλωση των ήδη υφισταμένων, και με την Bulla Cypria του 1260, του πάπα Αλεξάνδρου Δ', καταργήθηκε ο ορθόδοξος αρχιεπίσκοπος και οι ορθόδοξοι επίσκοποι πλην τεσσάρων, οι οποίοι απομακρύνθηκαν από τις πόλεις και υποτάχθηκαν στο λατίνο αρχιεπίσκοπο Λευκωσίας και τους λατίνους επισκόπους Λεμεσού, Αμμοχώστου και Πάφου. Ο τελευταίος ορθόδοξος αρχιεπίσκοπος, ο Γερμανός Πησίμανδρος, υποχρεώθηκε να εγκατασταθεί στη Σολέα, ο Αμαθούντος (Λεμεσού) στα Λεύκαρα, ο Πάφου στην Αρσινόη (σημερινή πόλη της Χρυσούχους) και ο Αμμοχώστου στο Ριζοκάρπασο.

Η ορθόδοξη Εκκλησία της Κύπρου, παρά την ύπαρξη κατά καιρούς επισκόπων, που συνειδητά υποτάχθηκαν στον πάπα, παρέμεινε προσκολλημένη στην Ορθοδοξία. Τόσο ο κλήρος όσο και ο λαός αντιδρούσαν έντονα σε κάθε προσπάθεια βίαιης υποταγής στον πάπα, όπως φαίνεται από το μαρτύριο των δεκατριών μοναχών της Καντάρας, το 1231, και από την εξέγερση του λαού της Λευκωσίας και την επίθεση κατά του λατινικού ναού της Αγίας Σοφίας (1359), όταν ο λεγάτος του πάπα Πέτρος Θωμάς προσπάθησε να υποτάξει βίαια τους ορθόδοξους επισκόπους στον πάπα, χρίοντάς τους με μύρο. Η διατήρηση της Ορθοδοξίας διαφύλαξε και την ελληνικότητα του λαού και στήριξε τις προσπάθειες επανένωσης της ορθόδοξης Εκκλησίας της Κύπρου με τις άλλες ορθόδοξες Εκκλησίες. Οι προσπάθειες αυτές των αρχών του 15ου αιώνα απέτυχαν. Βαθμιαία όμως οι ορθόδοξοι επίσκοποι επέστρεψαν στις πόλεις, ήδη από το 14ο αιώνα, και μετά τη σύνοδο της Φερράρας-Φλωρεντίας αποστασιοποιήθηκαν από τους λατίνους επισκόπους και έπαυσαν να υπακούουν σε αυτούς. Ο ορθόδοξος κλήρος, ιερείς και επίσκοποι, συνέβαλαν σημαντικά στην ανάπτυξη της τέχνης και ιδιαίτερα της ζωγραφικής, όπως φαίνεται από τις κτητορικές επιγραφές και τα πορτρέτα που σώθηκαν σε τοιχογραφίες και εικόνες.

Η πτώση των φραγκικών κήσεων στη Συρία και της Άγκρας στην Παλαιστίνη είχε ως συνέπεια την εισροή στην Κύπρο όχι μόνο δυτικών τυχοδιωκτών και μοναχών από

Η εκκλησία της Αγίας Σολομονής. 8ος αι.
Λεηλατήθηκε και αφαιρεθήσαν οι τοιχογραφίες της.

Η Ανάσταση του Χριστού (παλαιοχριστιανικού τύπου). Τοιχογραφία στο ναό της Αγίας Σολομονής. 9ος αι.
Οι Τούρκοι αφαίρεσαν τα κεφάλια των αγγέλων. Τμήμα της τοιχογραφίας αυτής βρέθηκε στην κατοχή του Aydin Dikmen στο Μόναχο. Σήμερα βρίσκεται στην Αστυνομία του Μονάχου.

Μονή του Αποστόλου Βαρνάβα. Σήμερα χρησιμοποιείται ως μουσείο.
Στο ναό στεγάζονται εικόνες και στις αίθουσες της μονής η αρεπερσία συλλογή αρχαιοτήτων Χρ. Χατζηπροδρόμου.

τις κτήσεις αυτές αλλά και Συρορθόδοξων χριστιανών που έφεραν μαζί τους και τις δικές τους αισθητικές αντιλήψεις. Έτσι, από το 13ο αιώνα αρχίζει η διαμόρφωση μιας τοπικής σχολής στην αρχιτεκτονική και τη ζωγραφική. Η αρχιτεκτονική επηρεάζεται από τη γοτθική αρχιτεκτονική που είχαν εισαγάγει οι Φράγκοι κατακτητές, αν και συνεχίζουν να χρησιμοποιούνται οι ίδιοι αρχιτεκτονικοί τύποι που χρησιμοποιήθηκαν κατά την προηγούμενη περίοδο. Κατά κανόνα κτίζονται εκκλησίες μικρότερες αλλά με οξυκόρυφα τόξα, επιμελημένη τοιχοδομία από τετραγωνισμένους πωρόλιθους και περίθυρα καταρχήν απλά και αργότερα περίτεχνα (εκκλησίες του Αγίου Δημητρίου και του Αγίου Γεωργίου στο Δάλι, του Αγίου Ιακώβου στο Τρίκωμο, του Αγίου Νικολάου των Ελλήνων και της Αγίας Ζώνης στην Αμμόχωστο, της Παναγίας Τράπεζας κοντά στην Αχερίτου, του Αγίου

Θεωνιανού στη Λύση κ.ά.). Δημιουργείται ακόμη ένας ιδιόρρυθμος αρχιτεκτονικός τύπος που συνδυάζει τη γοτθική βασιλική με το βυζαντινό τρούλο, ο οποίος όμως δεν βρήκε μεγάλη διάδοση. Στον τύπο αυτό κτίστηκαν, το 14ο αιώνα, οι καθεδρικοί ναοί των ορθόδοξων στην Αμμόχωστο (Άγιος Γεώργιος των Ελλήνων) και στη Λευκωσία (Παναγία Οδηγήτρια).

Τα ανατολικά στοιχεία, μαζί με κάποια στοιχεία της λεγόμενης «σταυροφορικής» ζωγραφικής, επηρέασαν τη βυζαντινή ζωγραφική της Κύπρου, όπως φαίνεται από τις τοιχογραφίες στο καθολικό της μονής του Αγίου Ιωάννη του Λαμπαδιστή, της εκκλησίας της Παναγίας του Μουτουλλά, της εκκλησίας του Σωτήρος στη Σωτήρα Αμμοχώστου και τις εικόνες του Χριστού, του Ιωάννη του Προδρόμου, της Παναγίας από το Μουτουλλά κ.ά. του 13ου αιώνα.

Το 14ο αιώνα όμως οι επαφές με το Βυζάντιο πυκνώνουν, ιδιαίτερα με αφορμή την ησυχαστική έριδα. Πολλοί αντίπαλοι του Γρηγορίου Παλαμά καταφεύγουν στην Κύπρο, ενώ και οι ηγέτες των Ησυχαστών γράφουν σε Κύπριους επισκόπους. Κύπριοι μοναχοί και ζωγράφοι επισκέπτονται την Κωνσταντινούπολη και έτσι γνωρίζουν την παλαιολόγεια ζωγραφική. Μια σειρά τοιχογραφιών και εικόνων εκφράζουν την παλαιολόγεια αναγέννηση. Ανάμεσα σε αυτές, οι τοιχογραφίες του Τιμίου Σταυρού στο Πελέντρι, το επιστύλιο από την εκκλησία της Παναγίας Θεοσκεπαστης, που βρίσκεται σήμερα στο καθολικό της μονής του Αγίου Ιωάννου του Λαμπαδιστή στον Καλοπαναγιώτη, ο Χριστός από την εκκλησία του Αντιφωνητή, που βρίσκεται στο Βυζαντινό Μουσείο της Πάφου, η αμφιπρόσωπη εικόνα της Αποκαθήλωσης και της Παναγίας από τον Καλοπαναγιώτη, ο Χριστός του 1356 και ο άγιος Ελευθέριος από την εκκλησία της Χρυσαινιώτισσας κ.ά.

Το 1570 ο οθωμανικός στρατός κατέλαβε την Κύπρο. Έσφαξε, αιχμαλώτισε τους κατοίκους, άνδρες, γυναίκες και παιδιά, λεηλάτησε ναούς και σπίτια και επέβαλε το σκοταδισμό. Το 1585 κατασχέθηκαν και πουλήθηκαν τα μοναστήρια. Ο λαός και η ορθόδοξη Εκκλησία υποχρεώθηκαν να τα αγοράσουν και πάλι. Απαγορεύθηκε η ανέγερση νέων ναών, ακόμη και η επισκευή των υφισταμένων, χωρίς την άδεια των τουρκικών αρχών. Πολλοί ναοί, λατινικοί και ορθόδοξοι, μετατράπηκαν σε τζαμιά. Στα 300 χρόνια της τουρκικής κατοχής πολύ λίγοι ναοί κτίστηκαν, κυρίως στον τύπο του μονόκλιτου καμαροσκεπαστου ή ξυλόστεγου, και μόνο τρεις ναοί στον τύπο του μονόκλιτου με τρούλο.

Στις σφαγές που ακολούθησαν την κατάκτηση της Κύπρου το 1570, σφαγιαστήκαν και πολλοί ζωγράφοι. Όσοι επέζησαν εγκατέλειψαν την Κύπρο, με ελάχιστες εξαιρέσεις, και εργάστηκαν σε άλλες περιοχές, όπως ο Ιωάννης Κύπριος στη Βενετία, ο Ιωάννης Άδολος στην Κωνσταντινούπολη, ο Ονούφριος Κύπριος στην Αλβανία. Έτσι, μετά το 1570, παρουσιάζεται μεγάλη παρακμή και συρρίκνωση στη ζωγραφική. Η τεχνοτροπία αλλάζει τελείως. Τέσσερις ή πέντε εικόνες που σώθηκαν είναι έντονα επηρεασμένες από την τέχνη της Ανατολής. Φαίνεται ότι οι γνωστοί Κύπριοι ζωγράφοι του 17ου αιώνα (Παύλος ιερογράφος, Δημήτριος ιερέυς, Θωμάς ιεροκήρυκας, Λεόντιος ιερομόναχος, Ιωαννίκιος κ.ά.) μαθήτευσαν σε ζωγράφους της Μικράς Ασίας.

Από το β' μισό του 16ου αιώνα και κυρίως κατά το 17ο αιώνα αρχίζει η εισαγωγή εικόνων

από τα ελληνικά εργαστήρια της Βενετίας. Τότε εισάγονται εικόνες του Εμμανουήλ Τζανφουνάρη, του Θεόδωρου Πουλάκη, του ιερέα Εμμανουήλ Τζάνε Μπουνιαλή, αλλά και άλλων Κρητικών ζωγράφων της Βενετίας, οι οποίοι δεν τις υπογράφουν. Τις εικόνες στέλνουν στην Κύπρο εύπορα μέλη της κυπριακής παροικίας της Βενετίας, που εγκατέλειψαν την Κύπρο μετά την τουρκική κατάκτηση. Από το συνδυασμό της ντόπιας σχολής ζωγραφικής του 17ου αιώνα και της εισηγμένης από τη Βενετία, δημιουργείται η σημαντικότερη σχολή ζωγραφικής της περιόδου της τουρκοκρατίας, η σχολή της μονής του Αγίου Ηρακλειδίου. Η σχολή αυτή δημιουργήθηκε στα τέλη του 17ου αιώνα και συνέχισε μέχρι τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα. Σημαντικότερος εκπρόσωπος της σχολής είναι ο Αρχιμανδρίτης Λεόντιος. Όμως το 17ο αιώνα ήρθε στην Κύπρο ο Μιχαήλ ο Θεσσαλονικεύς ή Θετταλός, ζωγράφος έντονα επηρεασμένος από τη ρωσική ζωγραφική της εποχής. Ο ζωγράφος αυτός επηρέασε έντονα τον Κύπριο μαθητή του Μιχαήλ Προσκυνητή, ο οποίος γέμισε την Κύπρο με φορητές εικόνες. Ζωγράφιζε μέχρι την ηλικία των 98 ετών. Στα τέλη του 18ου αιώνα έφθασε στην Κύπρο ο Ιωάννης Κορνάρος από την Κρήτη, ο οποίος ζωγράφιζε κυρίως φορητές εικόνες αλλά και λίγες τοιχογραφίες, έντονα επηρεασμένες από την τεχνική της φορητής εικόνας, στο καθολικό της μονής του Κύκκου. Η ζωγραφική του απέκτησε τόση φήμη, ώστε δημιούργησε σχολή, η οποία τελικά εξαφάνισε την ντόπια παράδοση και επικράτησε σε όλο το 19ο αιώνα.

Η μνημειακή ζωγραφική εγκαταλείφθηκε σχεδόν τελείως κατά τη διάρκεια της τουρκοκρατίας. Από το 17ο αιώνα δεν υπάρχουν ολοκληρωμένα ζωγραφικά σύνολα. Σώζονται μόνο μεμονωμένες τοιχογραφίες, έργα ζωγράφων που φιλοτεχνούσαν κυρίως εικόνες. Το ίδιο συμβαίνει και κατά το 18ο αιώνα. Το μόνο ολοκληρωμένο ζωγραφικό σύνολο της εποχής της τουρκοκρατίας είναι οι τοιχογραφίες του καθεδρικού ναού του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στη Λευκωσία. Ο διάκοσμος του ναού με τοιχογραφίες άρχισε επί Αρχιεπισκόπου Σιλβέστρου (ζωγραφήστηκε μόνο ο Ακάθιστος Ύμνος και μερικές μεμονωμένες μορφές αγίων στο ιερό βήμα). Εκείνος που φρόντισε με ζήλο για τη διακόσμηση του ναού με τοιχογραφίες είναι ο διάδοχος του Σιλβέστρου Αρχιεπίσκοπος Φιλόθεος. Η συστηματική διακόσμηση του ναού άρχισε το 1734 και συνεχίστηκε τουλάχιστο μέχρι το 1750. Είναι ο μόνος ναός της εποχής της τουρκοκρατίας που διακοσμήθηκε ολόκληρος με τοιχογραφίες.

Ορθόδοξες εκκλησίες που έγιναν τζαμιά
επί τουρκοκρατίας (1570-1878):

1. Αγία Αικατερίνη, Παλαίκυθρο.
2. Άγιος Νικόλαος, Τραχώνι.
3. Άγιος Μάρκος(:), Κλαυδιά.
4. Άγιος Βασίλειος, Πέτρα.
5. Άγιος Γεώργιος, Επισκοπή.
6. Άγιος Ανδρόνικος, Πόλη.
7. Εκκλησία άγνωστης ονομασίας, Τίμη.
8. Εκκλησία άγνωστης ονομασίας,
Χρυσόχου.
9. Εκκλησία άγνωστης ονομασίας,
Πελαθούσα.
10. Εκκλησία άγνωστης ονομασίας,
Πάφος.

11. Εκκλησία άγνωστης ονομασίας
(τζαμί Τουζλα), Λάρνακα.
12. Εκκλησία άγνωστης ονομασίας
(τζαμί Κεμπίρ), Λάρνακα.
13. Εκκλησία άγνωστης ονομασίας
(τζαμί Κεμπίρ), Λεμεσός.
14. Εκκλησία Σταυρού, Λευκωσία.
15. Εκκλησία άγνωστης ονομασίας στο λιμάνι
της Κερύνειας.
16. Άγιος Νικόλαος, Πάφος.

Το 1963 οι Τούρκοι μετέτρεψαν σε πολυ-
βολείο το ναό του Αγίου Νικολάου της Πάφου
που είχε μετατραπεί σε τζαμί. Όταν εκδηλώ-
θηκε η τουρκική ανταρσία στις αρχές του
1964, για να γλυτώσουν ζωές, η κυπριακή
αστυνομία αναγκάστηκε να το ανατινάξει.

7124